

ЦІННІСНО-СИМВОЛІЧНІ ПІДСТАВИ ВІДТВОРЕННЯ ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ ОСОБИСТОСТІ

Автор статті звертає увагу на ціннісно-символічні підстави відтворення життєвого простору особистості і доводить важливість аксіологічного підходу до постановки та розв'язання проблеми. Інтерпретація минулого та сучасного, а також уявного майбутнього стану справ неабияк впливає на ціннісно-символічні підстави відтворення життєвого простору особистості. Наголошується, що декодувати чи дешифрувати обставини, смисли, розчарування, бажання, помилки, прагнення, внутрішню логіку, причини, що зумовили вибір особою тієї чи тієї стратегії поведінки, – соціолог може, спираючись на власні інтерпретативні можливості, здатності, потенціал або на його суб'єктивну мотивацію. Період функціонування кризового суспільства визначається як проблемний, оскільки його громадянам доводиться постійно стикатися з проблемами, які раніше їх не хвилювали. І не тільки стикатися, а й вирішувати їх відповідно до реалій життя. Людина, яка опинилася у проблемній ситуації, постає перед вибором: починати вирішувати проблему і водночас терпіти усі негаразди життя, чи залишити все без змін і змиритися з наявністю проблеми.

Відзначається парадоксальність ситуації, що виникає внаслідок соціальних трансформацій. Вона полягає в тому, що перетворення соціального простору, супроводжуване змінами функцій, а почасти і суттєвими втратами для різних соціальних груп, водночас сприяє актуалізації особистісної суб'єктності, відкриваючи для індивідів нові, раніше недосяжні, непривабливі або просто невідомі їм частини соціального простору. Більше того, дисбаланс соціальної структури сприяє не тільки руйнації, а й народженню нових соціальних груп, започаткованих найбільш творчими та активними індивідами. Тобто групові втрати для індивідів можуть поставати як набутки.

Ключові слова: життєвий простір, ціннісно-символічні підстави, кризове суспільство, дисбаланс соціальної структури, людський потенціал, соціальна структура, структурно-функціональна система суспільства

Постановка проблеми. Проблему відтворення життєвого простору неможливо розв'язати, абстрагуючись від соціальних, економічних, політичних і психологічних ситуацій, тому що саме в контексті цих ситуацій особистість і повинна діяти. Свого часу на цю обставину звернув увагу У. Томас, який став одним з перших дослідників поняття настанови та визначення ситуації в соціології. Ідеї такого роду повинні бути досить актуальними в дослідженнях гуманістичної стратегії та розкрити нові її сторони. Як індивід інтерпретує та конструює гуманістичний складник соціальної реальності, тлумачить характер змін, що стаються у цій реальності? Які смисли та значення вкладає у події, що стаються? Яку ситуацію визначає для себе як таку, що вимагає ціннісно-символічного осмислення, а яку такою, що не потребує особистісного спрямування? Як здійснюється вибір стратегії існування та моделі поведінки? Томас писав: “Ми повинні поставити себе на місце суб'єкта, який намагається знайти свою дорогу в цьому світі, і передусім ми повинні пам'ятати, що середовище, яке на нього впливає й до якого він пристосовується, це його світ, світ природи й суспільства, якими їх бачить він, це не об'єктивний світ науки, яким його бачить науковець. Індивід реагує лише на події з власного досвіду, до якого входить не те, що абсолютно об'єктивний спостерігач може виявити в доступній йому частині світу, а лише те, що знаходить там сам індивід” [Цит. за: 1, с.276].

Мета статі – з'ясувати ціннісно-символічні підстави відтворення життєвого простору особистості.

Завдання полягає в тому, щоб дослідити особливості впливу сучасних, біфуркаційних процесів на механізми і форми реалізації життєвих планів особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні засади дослідження були закладені у працях Г. Спенсера, М. Вебера, Г. Тарда, Л. Бристола, Г. Четтертон-Хілла, Дж. Томсона, М. Торпа, У. Томаса, Ф. Знанецького. На сучасному етапі в царині цієї проблематики плідно працюють як російські (П. Великий, Л. Гордон, Л. Бабаєва, А. Ніконов, В. Рукавішніков, М. Шабанова, Т. Заславська, Л. Корель, М. Ромм), так і українські вчені (М. Лукашевич, В. Волович, О. Злобіна, В. Тихонович, О. Донченко, А. Лобанова та інші).

Для дослідження ціннісних параметрів відтворення життєвого простору особистості прислужилися концепції визначення інтересу відповідно до потреби, мотиву, цілі, норми та цінності (Л. Арутюнян, Л. Дробіжева, Д. Кікнадзе, А. Леонтьєв, А. Уледов, Т. Шибутані, П. Сорокін, А. Ручка), а також теорія цінностей (Ф. Адлер, Р. Інглехарт, Т. Парсонс).

На сьогодні залишаються не з'ясованими особливості впливу сучасних, біфуркаційних за характером процесів на механізми й форми реалізації життєвих планів особистості, а саме не висвітлено аксіологічну складову як основу цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Актуалізація особистісної суб'єктивності підсилюється тим, що люди змушені давати собі раду серед травмуючих деформацій соціального простору сам на сам, не маючи підтримки спільнот, які теж перебувають у стані розпаду. На рівні особистості це породжує полярні переживання: від загрози “випасти” за межі суспільства до усвідомлення можливості раптом подолати величезну дистанцію й посісти в соціальному просторі привілейовану позицію.

Можна погодитися з О. Злобіною в тому, що “процеси перебудови соціальної структури “запускають” механізм особистісної пошукової активності, який водночас забезпечує як перебудову особистості, так і переструктурацію соціального простору. Соціальна мобільність скеровується не лише ззовні, з боку панівного владного порядку, що встановлює правила гри, а й із середини, самими акторами, які прокладають у соціальному просторі траєкторію власного життя. Цей опір зовнішнім домінантам є елементом утворення нового соціального порядку” [3, с.430-431].

Відомо, що трансформації, суспільні зміни і перебудови спричиняють порушення структурно-функціональної системи суспільства, кардинально змінюють, а часом повністю руйнують повсякденний світ особистості, тобто її усталену систему соціальних статусів, ролей і норм. Вони порушують ціннісно-символічні підстави, що пов'язуються з усвідомленням людьми соціальних норм, з наданням соціальній ролі того чи іншого оцінного судження та інструментального значення. Вони руйнують межі, у яких існувала впорядкована система соціальних зв'язків і ціннісних уявлень. Суспільство на деякий час втрачає свою солідарність щодо загальноновизнаної системи цінностей, набуваючи, за визначенням Е. Дюркгейма, аномічного стану. До того ж, обмеження матеріальних благ, престижних соціальних позицій у політичній та економічній структурах суспільства посилює конкуренцію між людьми за їх завоювання. Усе це уможливує, перш за все, соціальне розшарування, сутність якого можна пов'язати з ієрархічним розподілом соціокультурних благ. Суспільство, у залежності від участі і позиції людей у відтворенні (відновленні) соціально-статусної ієрархії та ціннісно-нормативної системи, сучасні дослідники “розшаровують” на декілька умовних груп:

- тих, хто займає активну позицію. Це люди, які “беруть ситуацію в свої руки”, ініціюючи та здійснюючи зміни. Вони не задовольняються “тим, що мають” і прагнуть за будь-яку ціну досягти “більшого” – бажаного соціального статусу, достатку, влади;
- тих, хто займає скоріше активну, ніж пасивну позицію. Вони не спроможні “взяти ситуацію в свої руки”, але стають прибічниками і помічниками тих, хто це може зробити, намагаються утримати “те, що мають” і сподіваються на якісь дивіденди (соціальні чи матеріальні) за свою відданість;

- тих, хто займає скоріше пасивну, ніж активну позицію. Вони не підтримують тих, хто “бере ситуацію в свої руки”, але й не виступають проти них. Вони намагаються утримати “те, що мають”, вичікуючи “свого часу”;
- тих, хто займає пасивну позицію. Цих людей можна назвати байдужими до змін. У них не вистачає ні індивідуальних якостей, ні особливого бажання утримувати “те, що вони мають”, щось змінювати, досягати чогось “більшого”, вони “живуть, як прийдеться”;
- тих, хто активно і відкрито виступає проти змін (особливий прошарок “контрреволюціонерів”). Вони намагаються утримати “все те, що мають” і залишити “все так, як було” [4, с. 115-116].

У кожній з цих умовних соціальних груп формується своя ціннісно-нормативна система, яка породжує відповідну ієрархію соціальних статусів, ролей та адекватну їй систему мотивацій і очікувань, тобто в умовах трансформацій у суспільстві виникає поліфуркація ціннісно-нормативних систем.

Інтерпретація минулого та сучасного, а також уявного майбутнього стану справ неабияк впливає на ціннісно-символічні підстави відтворення життєвого простору особистості. Зауважу, що декодувати, чи дешифрувати обставини, смисли, розчарування, бажання, помилки, прагнення, внутрішню логіку, причини, що зумовили вибір особою тієї чи тієї стратегії поведінки, – соціолог може, спираючись на власні інтерпретативні можливості, здатності, потенціал, або на його суб’єктивну мотивацію.

Позитивний зміст діяльнісного засвоєння світу, в перебігу якого суб’єкт здійснює “вихід” за межі своєї власної індивідуальності, пов’язується з динамікою культурно-історичного процесу, з розумінням людини лише як творця своєї власної історії. Індивідуальність не створюється лише зовнішніми обставинами, вона є наслідком діяльності самої людини, в результаті якої намагається реалізувати певний моральний ідеал, поставлені перед собою цілі.

Проте, з іншого боку, утвердження суб’єкта як особистості вимагає зворотного процесу: *життєва позиція*, що формується в індивіда, акумулює безпосередню дійсність у світі речей і людей та не змінюється мимохіть. Більше того, саме незмінність і стійкість, а в деяких випадках непохитність визначають унікальність людської особистості, її індивідуальність.

Отже, у процесі соціогенезу діяльність виступає тим “каналом” зв’язку, через який зовнішній світ, впливаючи на людину, стає надбанням суб’єктивного “Я”, а внутрішня природа людини опредметнюється, сприяючи самоутвердженню особистості. Діяльність з її матеріальними атрибутами та суспільні відносини, що формуються в цьому процесі, є підґрунтям повноцінного життя людини як соціальної істоти. Специфіка людської діяльності проявляється у взаємозв’язку соціального і природного, суб’єктивного й об’єктивного, свободи й доконечності.

Діяльнісно-практичне ставлення до дійсності є, так би мовити, висхідним способом існування людини, бо в цьому процесі вона здійснює власне життєзабезпечення. Тілесне життя у певних часових і просторових межах функціонує в різних видах діяльності. Проте в самій діяльності як такій не запрограмований саморозвиток індивіда, і діяльність не є “*causa sui*” – причина самої себе, її спонукає саморозвиток людської сутності, а не навпаки.

Варто однак зазначити, що діяльнісний підхід при аналізі людського існування, який домінував досить тривалий час, має свої обмеження і піддається критиці з боку деяких дослідників [5].

Вимога обмежити всеохопність діяльної активності обґрунтовується визнанням буття людини як самобутньої й унікальної індивідуальності, неповторна цілісність якої може бути досягнута тільки в разі “пом’якшення” діяльнісного підходу. Звідси вимога доповнити діяльність спілкуванням, суб’єкт-суб’єктивними відносинами. Взаємодія індивідів виступає як висхідний принцип суспільної організації, про що говорили видатні соціологи М. Вебер, П. Сорокін та інші. Але найголовнішою є та обставина, що “Я – Ти = взаємодія” є

основою індивідуального самовизначення, саме в ній індивід одержує безпосереднє джерело осмислення, переживання проблем свого буття в системі соціальних комунікацій.

На думку Є. Бистрицького, “вимоги щодо обмеження чи доповнення діяльнісного підходу, які пов’язуються з потребою зберегти деякі фундаментальні культурні цінності, при ретельному ознайомленні з ними виявляють свою пасивність. Розмови з приводу “нескінченної духовної цінності іншого”, звернення до ієрархії культурних цінностей містять небезпеку безплідного моралізаторства. В такому разі недооцінюється міжіндивідне спілкування, соціальна комунікація, де люди не тільки обмінюються різноманітною інформацією і пасивно сприймають іншого. Якщо повернутися від “ідеального” належного до теперішнього (істотного), то нелегкий досвід людської історії та повсякденного спілкування людей дають підстави стверджувати, що взаємовплив людей одне на одного настільки ж активний, як “олюднення природи людиною” [6, с.101-105].

В реальній дійсності “Я – Ти = взаємодія” передбачає комунікацію людей, і саме буття індивідів можливе як співбуття, співпричетність, співпереживання і т.ін., тобто як певна сумісність індивідних засад, подібних і відмінних між собою, виокремлених часток загального.

Крім М. Бубера, розробкою принципу “Я – Ти = взаємодія” активно займався російський філософ С. Франк. Згідно з Франком, людське “Я” не існує саме собою, а народжується в живій зустрічі з “Ти”. “Я” і “Ти” утворюють “Ми” як одкровення в суспільному житті, оскільки сама реальність існує не в сукупності монад, а являє складну форму їх взаємодії.

Принцип індивідної взаємодії покладено також в основу соціально-філософської комунікації Юргена Габермаса – одного з лідерів Франкфуртської школи соціальних досліджень. На його думку, ми можемо лише тоді вступати у взаємодію з іншою людиною, коли вважаємо, що ця людина може відповісти на наші запитання, звітувати про свої дії та вчинки: “Ми мусимо, якщо цього бажаємо, ставитися до іншого як до суб’єкта й іноді дивитись на іншого такими ж очима, якими вдивляємося в самих себе, і т.ін.” [7, с.88].

Ю. Габермас різко засуджує перетворення міжіндивідного спілкування в товар, виступає проти маніпулювання думками та поведінкою людей через засоби масової інформації. Саме вони, на його думку, сприяють поступовому формуванню в суспільстві “покірливого конформізму”. Він по-своєму трактує класичну феноменологічну концепцію життєвого світу людини, намагається інтегрувати її в свій варіант комунікативної філософії. Коли суспільні комунікативні структури перебувають під владою засобів масової інформації, поглинаються ними, це неминуче призводить до формування фрагментарної та непрактичної повсякденної свідомості, домінування “спотвореної комунікації”, яка і є ядром людського відчуження. Властиве спотворення комунікації відчуження, вважає Габермас, не обмежується окремими сферами людського буття, а набуває загального характеру. Це найрадикальніша сфера відчуження, оскільки вона панує над тією сферою, де людина зустрічає й розуміє іншу людину, де вона вперше може стати сама собою [Цит. за: 8, с.34].

Причину виникнення і функціонування названої форми соціальної комунікації Габермас убачає в тому, що міжіндивідне спілкування під тиском сцієнтистської свідомості формується за внутрішньою схемою не характерної для нього монологічної моделі інструментальної дії. “Ця комунікативна патологія – підкреслює Габермас, – є фактом плутанини між діями, орієнтованими на успіх і на взаємопорозуміння” [9, с.445].

Говорячи про індивідну активність у процесі відтворення життєвого простору особистістю, про сцієнтизм та прагматизм у мисленні і практичній діяльності багатьох людей нашої епохи, доречно згадати про негативний вплив названих феноменів на загальну ментальність суспільства, якщо забуваються такі загальнолюдські цінності і моральні якості людини як сумління, обов’язок, здатність безкорисливо робити добро іншим людям тощо.

Наприклад, сумління (совість) завжди було, є і буде активною реакцією людини на вимоги суспільства та засобом її морального самоудосконалення. І не тільки цим, а й

стимулом діяльнісно-практичного ставлення індивіда до соціального та природного середовища. А обов'язок характеризується здатністю людини свідомо і сумлінно виконувати не тільки вимоги суспільства, а й свій власний вільно здійснений вибір.

Саме тому дослідники різних наукових спрямувань та світоглядної орієнтації постійно зверталися і звертаються сьогодні до названих вище понять. Ось що пише з приводу ролі сумління в житті людини відомий австрійський психолог і філософ В. Франкл: “Тихий, але настійливий голос сумління, яким воно “говорить” з нами, - це незаперечний факт, що переживається кожним. І те, що підказує сумління, кожен раз ставить нас перед адекватною відповіддю” [2, с.190]. Постійно критикуючи механістичні теорії людини й відповідну їм філософію життя, В. Франкл намагається послідовно розвивати етику обов'язку, згідно з якою “моє моральне сумління – це не те, що тягне мене, а те, перед обличчям чого я приймаю рішення” [2, с.126]. А в іншому місці, де йдеться про вибір цінностей, читаємо: “Людина завжди вільна прийняти чи відкинути цінність, яка пропонується їй ситуацією. Це справедливо також щодо ієрархічного порядку цінностей, які передаються моральними й етичними традиціями та нормами. Вони повинні пройти перевірку сумлінням людини...” [2, с.290].

Висновки. Усім відомий факт, що останнім часом у нашому суспільстві вкрай погіршився морально-психологічний клімат. Люди змушені діяти не за моральними нормами, а виходячи з уявлення про економічну доцільність. Їхня ціннісна орієнтація викривлена ринковим імперативом – ставити гроші вище за все, діяти як вимагає того ринкове середовище. Людину розірвали навпіл – вона розуміє значення та зміст суспільних цінностей, але змушена діяти навпаки, так як вимагають ринкові правила. Домінуючою мотивацією поведінки є економічні цілі та вигоди, натомість людські якості нехтуються. Проявами морального регресу є потворні форми поведінки заради наживи. Люди дивляться один на одного як на жертву, за рахунок якої можна пожитися. Суспільство стало на шлях відчуження, віддалення від людських якостей, руйнування цілісності особистості. Через те, що не всі соціальні суб'єкти здатні сприйняти нові цінності, значно зростає вплив чинника бідності, що посилює стомленість, апатію, розчарування та зневіру, спонукаючи до девіантної поведінки. За умов глобальної переоцінки цінностей психологічні інвестування можуть бути законними та незаконними. Законні не завжди ефективні, а незаконні небезпечні своєю маргінальністю та девіантністю. Субкультура бідності, будучи за своєю природою культурою маргінальних груп, стає, на жаль, домінуючою і вимагає фундаментального дослідження з боку науковців. Процеси, що загрожують звести нанівець усі зусилля з реформування суспільства, окрім спостереження, вимагають ще й експертного прогностичного втручання.

Література

1. История теоретической социологии. В. 4-х т. / Ответ. ред. и составитель Ю.Н. Давыдов. – М.: Канон, 1998. – Т.3. – 448 с.
2. Франкл В. Человек в поисках смысла: Пер. с англ. и нем. / В. Франкл – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
3. Злобіна О.Г. Рухливість соціальної структури і динаміка особистісної суб'єктивності / О.Г. Злобіна // Проблеми розвитку соціологічної теорії. – К.: Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 429-434.
4. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії / А.С. Лобанова. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 300 с.
5. Батищев Г.С. Деятельность и ценность. Критика “деятельностного подхода” к теории интериоризации / Г. Батищев // Вопросы философии. – 1985. – № 2. – С. 32-41.
6. Быстрицкий Е.К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. / Е. Быстрицкий – К.: Наук. думка, 1991. – 200 с.
7. Габермас Ю. Комунікативна дія і дискурс / Л. Ситниченко // Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – С. 84-90.
8. Ситниченко Л.А. Зasadничі поняття комунікативної філософії / Л. Ситниченко // Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – С. 11-45.
9. Habermas Ju. Theorie des kommunikativen Handelns. – Frankfurt a M., 1981. – Bd.2. – 1-12 s.

Literature

1. Istoriya teoreticheskoy sotsiologii. V. 4-kh t. / Otvet. red. i sostavitel' YU.N. Davydov. – M.: Kanon, 1998. – T.3. – 448 s.
2. Frankl V. Chelovek v poiskakh smysla: Per. s angl. i nem. / V. Frankl – M.: Progress, 1990. – 368 s.
3. Zlobina O.H. Rukhlyvist' sotsial'noyi struktury i dynamika osobystisnoyi sub"yektyvnosti / O.H. Zlobina // Problemy rozvytku sotsiolohichnoyi teorii. – K.: Sotsiolohichna asotsiatsiya Ukrainy, Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrainy, 2002. – S. 429-434.
4. Lobanova A.S. Fenomen sotsial'noyi mimikriyi / A.S. Lobanova. – K.: In-t sotsiolohiyi NAN Ukrainy, 2004. – 300 s
5. Batishchev G.S. Deyatel'nost' i tsennost'. Kritika "deyatelnostnogo podkhoda" k teorii interiorizatsii / G. Batishchev // Vopr. filosofii. – 1985. – № 2. – S. 32-41.
6. Bystritskiy Ye.K. Fenomen lichnosti: mirovozzreniye, kul'tura, bytiye. / Ye. Bystritskiy – K.: Nauk. dumka, 1991. – 200 s.
7. Habermas YU. Komunikatyvna diya i dyskurs / L. Sytnychenko // Pershodzherela komunikatyvnoyi filosofiyi. – K.: Lybid', 1996. – S. 84-90.
8. Sytnychenko L.A. Zasadnychi ponyattya komunikatyvnoyi filosofiyi / L. Sytnychenko // Pershodzherela komunikatyvnoyi filosofiyi. – K.: Lybid', 1996. – S. 11-45.
9. Habermas Ju. Theorie des kommunikatiren Handelns. – Frankfurt a M., 1981. – Bd.2.

A. Kambur

Value and symbolic foundations for recreating the living space of the personality

The author draws attention to value and symbolic foundations for recreating the living space of the personality and proves the importance of axiological approach to the formulation and solution of the problem. Interpretation of the past and contemporary, as well as the imaginary future state of affairs, greatly affects the value and symbolic foundations for recreating the living space of the personality. It is stated in the article that the sociologist can decode the circumstances, meanings, disappointments, desires, mistakes, aspirations, inner logic, reasons that predetermined the choice of a person of a particular strategy of behavior, relying on his interpretive capabilities, abilities, potential or on his subjective motivation.

The period of functioning of the crisis of society is defined as problematic as its citizens constantly encounter problems they never cared about or solved before. An individual being in a problematic situation has a choice to start solving a problem and stand all the hardships of life or leave everything as it is and submit the problem.

Then author pays attention to the paradoxical situation that appears due to social transformations. It is that the transformation of social environment will be followed by changes of functions along with substantial losses for different social groups, but at the same time it assists in actualization of personal subjectivism opening new and previously unattainable, unattractive or simply unknown parts of social environment. Moreover, the imbalance of social structure encourages not only destruction, but also the emergence of new social groups initiated by the most creative and active individuals. Which means that group losses for may arise as gains.

Keywords: living space, value and symbolic foundations, crisis society, imbalance of social structure, human potential, social structure, structural and functional system of society.

Надійшла до редакції 15.11.2018 р.